

20. Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Boltryk Y.V., Ignaczak M. Defensive structures of severynivka hillfort (excavations of 2009 and 2012-2013). *Ibidem*. P. 69-90.

21. Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Boltryk Y.V., Ignaczak M. Research in the central part of severynivka hillfort (quadrats F80, F90, G71, G81). *Ibidem*. P. 91-218.

22. Shelekhan O.V., Lifantii O.V. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Ibidem*. P. 219-254.

23. Lifantii O.V., Shelekhan O.V. Metal artefacts from the Severynivka hillfort. *Ibidem*. P. 255-276.

24. Ignaczak M., Boltryk Y.V., Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Olędzki L. The fortresses of Ukraine. The builders of early iron age strongholds in Podolia. *Ibidem*. P. 277-290.

25. Сало Б., Шелехань О.В. Дослідження кургану Кладова Могила. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ, 2020. С. 12-13.

26. Рудь В., Шмит М., Влодарчак П., Журкевіч Д. Перший сезон досліджень курганів у басейнах річок Мурафа і Рів. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ, 2020. С. 15-16.

27. Шелехань О., Рудь В., Крютченко О. Розвідки в Немирівському р-ні Вінницької обл. у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ, 2023. С. 16-18.

28. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. Упорядник: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 400 с.

Олексій Сніцар

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС НЕМИРІВСЬКОГО ГОРОДИЩА VII-VI СТ ДО Н.Е.

У статті досліджується оборонний комплекс Немирівського городища VII–VI століть до н.е., яке є однією з найбільших археологічних пам'яток України. Розглядаються структура та особливості валів, їх розташування і масштаби, які забезпечують унікальність цієї пам'ятки. Аналізується історична приналежність городища, його роль у політичному, торговому та ремісничому житті регіону. Особливу увагу приділено спірному питанню походження валів, їхній датуванию та зв'язку зі скіфською та трипільською культурами.

Ключові слова: Немирівське городище, оборонний комплекс, Великі Вали, археологія, трипільська культура, скіфські племена, слов'янське поселення, Південне Поділля, археологічні розкопки.

DEFENSIVE COMPLEX OF THE NEMYRIV SETTLEMENT 7-6th CENTURY BC

The article explores the defensive complex of the Nemyriv Hillfort dating back to the 7th–6th centuries BCE, one of the largest archaeological sites in Ukraine. The study examines the structure and features of the ramparts, their location, and scale, which contribute to the uniqueness of this monument. The historical affiliation of the hillfort, its role in the political, trade, and craft life of the region, is analyzed. Special attention is given to the debated origins of the ramparts, their dating, and their connections to the Scythian and Trypillian cultures.

Keywords: *Nemyriv settlement, defensive complex, Great Ramparts, archaeology, Trypillian culture, Scythian tribes, Slavic settlement, Southern Podillia, archaeological excavations.*

Приблизно за два кілометри на південний схід від Немирова і близько 50 км від Вінниці, неподалік траси Вінниця-Умань, на лівому березі Південного Бугу, за десять кілометрів від русла річки, на плато серед степу височіють величні вали Немирівського городища. Їх легко помітити з дороги, особливо в той час, коли дерева позбавлені листя.

Немирівське городище — одне з найбільших на території України, що займає площу понад 150 гектарів. Його величні вали, ніби мовчазний охоронець, простягаються по периметру на 5 кілометрів (уздовж гребеня). Ширина валів у їхній основі сягає 32 метрів, а висота й досі становить близько 9 метрів [1, с. 14].

Це масивне укріплення розташоване по обидва боки річки Мирки (відомої також як Устя), лівої притоки Південного Бугу. Річка розділяє городище на дві нерівні частини: більшу північну, розташовану на височині й займаючи дві третини загальної площі, та меншу південну, що характеризується пологим і заболоченим рельєфом.

У центрі північної височинної частини городища розташоване замчисько. Його довжина з півночі на південь становить приблизно 300 метрів, а ширина із заходу на схід сягає в середньому 250 метрів. Загальна площа цієї ділянки — 9 гектарів. У підніжжі замчиська протікає річка Мирка, спокійно спрямовуючи свої води до Південного Бугу. Саме завдяки цим величним валам городище отримало ще одну назву — Великі Вали.

Щодо збереженості, Немирівське городище є унікальним прикладом археологічної пам'ятки, вали якої збереглися до нашого часу майже у первісному вигляді. Великі Вали залишаються цілісною, практично недоторканою спорудою, хоча в них є кілька природних розривів шириною від 10 до 60 метрів. Важливо зазначити, що ці розриви не пов'язані з людським втручанням або актами вандалізму. Їх утворення є природним, і п'ять із них відповідають місцям, де річка Мирка та її притоки входять або виходять із території городища. Інші розриви позначають місця, де раніше знаходилися ворота чи брами [2, с. 32].

Збережена до нашого часу первісна структура, цілісність та вражаючі масштаби Немирівських валів є їхньою унікальною особливістю та справжнім дивом.

Чому ж Немирівські вали зазвичай вважають скіфськими? Чи справді це лише завдяки Геродоту, який у своїх історичних працях згадував мешканців Побужжя як скіфів, і на підставі цього територія сучасного Поділля була зарахована до Скіфії?

Втім, сам Геродот у своїх працях уточнює, що скіфи-орачі (або скіфи-землероби) були корінними племенами цього регіону, які вели осілий спосіб життя ще з давніх часів, на відміну від кочових скіфів. Назву «скіфи» вони перейняли від завойовників, які їх підкорили. Геродот також зазначає, що греки помилково називали дніпровських землеробів скіфами. Сам він називає цих людей «борисфенітами» (або «дніпрянами») і згадує їхню самоназву — «сколоти», пов'язану з іменем легендарного царя Колокساء («Сонце-цар»).

Археолог М.Ю. Вахтіна пропонує цікаву версію щодо походження Немирівських валів. Базуючись на результатах своїх археологічних досліджень, вона датує їхнє заснування першою половиною VII століття до н.е., а точніше — 740 роком до н.е. Цей висновок був зроблений завдяки знайденій на території городища грецькій кераміці, яка належить саме до цього періоду [3, с. 85].

Безсумнівно, скіфи певний час жили на території Немирівських валів, залишивши там свої сліди. Археологічні розкопки свідчать, що в ті часи городище виконувало функції не лише ремісничо-торгового, а й політичного центру об'єднаних скіфських племен на території сучасного Поділля. Однак варто замислитися, чи правильно називати ці вали скіфськими. Скіфи, будучи завойовниками, були радше ворогами наших предків, ніж їхніми нащадками. На жаль, деякі «дослідники» все ще помилково трактують цей історичний факт [5, с. 48].

Найбільш достовірною версією щодо походження Немирівських валів слід вважати свідчення археолога С.С. Гамченка. За його словами, «Немирівське поселення є пам'яткою, що належить до розвинутого та пізнього Трипілля і представляє у Середньому Побужжі західну лінію розвитку цієї культури». Виходячи з цього твердження, можна стверджувати, що вік валів перевищує 4 тисячі років. Таким чином, гіпотеза про їх спорудження в скіфський період або самими скіфами не витримує критики.

Неструктуровані розкопки Немирівського городища тривали до 1908 року, поки цими землями не зацікавилася княгиня Марія Григорівна Щербатова, донька графа Строганова. Усвідомлюючи історичну цінність цього стародавнього поселення та знайдених артефактів, вона заборонила подальші хаотичні розкопки. Усі знайдені скарби були перенесені до її садиби. Щоб уберегти пам'ятку від подальших руйнувань і виключити незаконні посягання, княгиня офіційно оформила юридичні права на ці землі. Вона також запросила з Кам'янця-Подільського спеціаліста зі старожитностей для проведення кваліфікованих досліджень.

Перша наукова експедиція, очолювана професором С.С. Гамченком, відвідала Немирівські вали у 1909 році. На одному з трьох

масивів, де розташоване «замчисько» городища, дослідник виявив залишки поселення, яке належить до трипільської культури. У 1910 році на території городища працювала ще одна експедиція під керівництвом професора А.А. Спіцина [4, арк. 15].

Передчасна трагічна смерть княгині Марії Григорівни Щербатової у 1920 році призупинила наукові дослідження Немирівських валів. Роботи поновилися лише у 1941 році під керівництвом А.П. Смірнова, але їх було зупинено через початок Другої світової війни.

Після закінчення війни, у 1946 році, до Немирова прибула Південно-Подільська археологічна експедиція, організована Державним Ермітажем, яку очолив М.І. Артамонов. За літо учасники експедиції зібрали понад 2000 артефактів. Усі знахідки були вивезені до Ленінграда, де їх розмістили в Ермітажі, виділивши для них два зали під номерами 8 і 9. Лише невелика частина цих експонатів нині зберігається в Інституті археології НАН України в Києві.

Варто зазначити, що під час розкопок у 1946–1948 роках М.І. Артамонов виявив кілька нових місць трипільського поселення, які раніше залишилися поза увагою С.С. Гамченка.

У 1966 році Немирівські вали досліджував Немирівський загін Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету під керівництвом А.О. Моруженка. Наприкінці 1980-х років останні дослідження валів провела експедиція під керівництвом професора Вінницького педагогічного інституту П. Хавлюка. Матеріали цієї експедиції нині зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї.

Варто згадати ще один важливий факт: М.І. Артамонов під час своїх досліджень у Великих Валах виявив «слов'янське домонгольське селище». Пізніше це відкриття підтвердив П. Хавлюк, який також встановив вік поселення — IX–X століття н.е. [6, с. 21].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов, М.І. Археологічні дослідження на Півдні Поділля в 1948 р. / М.І. Артамонов // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 194.
2. Барнасюк О.С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення / О.С. Барнасюк. – Вінниця, 2007. – 132 с.
3. Вахтіна, М.Ю. Грецька розписна кераміка з розкопок Немирівського городища / М.Ю. Вахтіна // Археологія. – 1995. – № 5. – С. 85-93.
4. Гамченко С.С. Спостереження над даними досліджень першоджерел Трипільської культури в 1909-1913 рр. – Науковий Архів Інституту Археології НАН України. – Ф. 38.
5. Заєць, І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця : Тезис, 2001. – 179 с.
6. Хавлюк, П.І. Земля уличів X-XI ст. / П.І. Хавлюк. – Л., 1970.

**В.Д. ОТАМАНОВСЬКИЙ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 14 СТ.**

У статті характеризуються погляди В. Отамановського щодо подій другої половини 14 ст. на Поділля. Брати Коріатовичі, здобувши для себе у 1340-х рр. територію Поділля як удільні князі, започаткували еволюцію землеволодіння та господарських відносин в краї в напрямку його феодалізації.

Ключові слова: *Поділля, Коріатовичі, землеволодіння, господарські відносини, феодалізація.*

Oleksandr Kryvoruchko

**V.D. OTAMANOVSKY ON THE EVOLUTION OF LAND
OWNERSHIP AND ECONOMIC RELATIONS IN PODILLIA IN THE
SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY**

The article characterizes the views of V. Otamanovsky on the events of the second half of the 14th century in Podillia. The Koriatovych brothers, having acquired the territory of Podillia for themselves in the 1340s as specific princes, initiated the evolution of land ownership and economic relations in the region towards its feudalization.

Keywords: *Podillia, Koriatovychs, land ownership, economic relations, feudalization.*

Як зазначає давній білорусько-литовський літопис (Слуцький) після розбиття військ татар Ольгердом за його дозволом і з допомогою Литовської землі три його племінники Коріатовичі «прийшли в Подільську землю, і ввійшли у приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар і баскакам данини не почали давати» [1].

Отамановський зазначає, що за короткий період правління Коріатовичів (1363-1393 рр.) Подільська земля мала статус окремого князівства, яке після походу Вітовта (близько 1393 р.) ввійшло до складу Великого князівства Литовського [2, с. 76]. Заме з приходом Коріатовичів вчений пов'язує початок періоду феодалізації суспільних взаємин на Побожжю.

Обґрунтовуючи це положення, Отамановський посилається на Грушевського, який у своїх працях відносив зародки станового устрою на Поділлі до початків «литовської окупації». На думку Грушевського у долитовський період в суспільно-політичному житті подільської людності чільне місце належало місцевим громадам.

Теорію «автономії самоврядних громад» Грушевський формує на тлі дослідження боротьби «болоховців» (до яких відносилася й подільська людність періоду монгольського панування) проти «галицько-волинського феодалізму». У своєму «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» Грушевський, аналізуючи взаємини «болоховців» з галицько-волинськими князями, зазначав, що вони татарську зверхність задумали використати «для того, щоб